

Українці за рубежем

С. В. Віднянський (Київ)

Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном [1921—1945 рр.] *

Про празький період діяльності Українського вільного університету (1921—1945 рр.), очевидно, найменше відомо громадськості, хоча саме в ті роки він сприяв швидкому зростанню авторитету української науки в Європі. В ньому було підготовлено сотні кваліфікованих фахівців з різних галузей гуманітарних знань, котрі плідно працювали в багатьох країнах. Про деякі досягнення УВУ розповідається у праці його випускника, а згодом професора С. Наріжного¹ та офіційному виданні університету², де, зокрема, подано фактичний матеріал (щорічні звіти, програми викладання тощо) про діяльність УВУ в перші 10 років його функціонування в столиці Чехословаччини. На жаль, ці книги давно стали бібліографічною рідкістю.

Вивчення матеріалів архіву УВУ празького періоду та деяких інших першоджерел дає змогу висвітлити поряд з досягненнями проблеми, труднощі й певні недоліки в науково-організаційній, педагогічній, культурно-освітній діяльності університету та об'єктивно визначити його місце і роль в розвитку української науки, внесок у світову культуру.

Після переведення УВУ з Відня до Праги його Сенат (Рада) вніс зміни в «Основні постанови» (Статут) вузу. В основу діяльності УВУ було покладено австрійський закон від 27 квітня 1873 р. про устрій і організацію університетів, за яким діяла більшість західноєвропейських вищих шкіл, у тому числі найстаріша з них — Карловий університет в Празі. Український вільний університет в Празі, метою якого згідно з Статутом було «улаштування систематичних курсів і поодиноких наукових викладів в українській мові, по можності з усіх відділів науки і мистецтва»³, складався з двох факультетів: філософічного та права і суспільних наук. Перший «з особливим узглядненням українознавства» мав два відділи — історично-філологічний і природописно-математичний.

Організаційними та адміністративними справами Українського вільного університету керував Сенат, до складу якого входили ректор, проректор, декани та продекани (заступники деканів) обох факультетів, що обиралися щорічно. За прикладом західних університетів були введені посади секретаря та економічного референта УВУ. Вирішенням наукових проблем займалися колегії професорів кожного факультету, а загальні збори професорів та доцентів УВУ були установчим і розпорядчим органом й склалися ректором, як правило, два рази на рік. Професорські колегії УВУ склалися з почесних, звичайних і надзвичайних професорів, доцентів, доцентів-суплентів (які заміщали самостійні кафедри) і приват-доцентів (без сталої платні), лекторів та асистентів.

Студенти (слухачі) університету, згідно з правилами, поділялися на звичайних і надзвичайних: перші при вступі до УВУ мали пред'явити дипломи про середню освіту, другі (випускники реальних шкіл, яких було мало) складали додаткові екзамени. Особливістю УВУ було те, що його слухачі могли одночасно навчатися в інших високих школах (на практиці переважна більшість слухачів УВУ була й студентами чеських університетів, зокрема Карлового).

Випускники УВУ (ними ставали особи, які прослухали певний мінімум навчальних годин: на факультеті права і суспільних наук, наприклад, 140 годин за семестр, склали піврічні колоквиуми та абсолюторні екзамени і одержали абсолюторії (дипломи) факультетів УВУ) могли здобути ступінь доктора філософії або права, для чого повинні були успішно скласти 3 спеціальні (так звані рігорозальні) екзамени і подати дисертацію (на філософічному факультеті).

Лекції читалися українською мовою в аудиторіях славетного Карлового університету і були безплатними. Лише з кінця 30-х років на вимогу урядових чиновників було встановлено певну плату за них. Програма затверджувалася міністерством шкільництва і народної освіти ЧСР, а внутрішнє життя УВУ регламентувалося рішеннями й постановами Карлового університету в Празі⁴.

Організація наукового і адміністративного устрою та діяльність Українського вільного університету за зразком чеського університету з використанням його демократичних традицій сприяли розв'язанню часом складних проблем становлення й розвитку УВУ, налагодженню його співробітництва з Карловим університетом і урядовими установами ЧСР. Разом з тим специфіка діяльності УВУ як недержавної високої школи в Чехословаччині («вільний» університет утримувався не за рахунок державних коштів) зумовлювала певні труднощі його функціонування, зокрема щодо матеріального забезпечення, взаємовідносин з іншими українськими організаціями та установами, між професорсько-викладацькою колегією і студентською громадою тощо. Про це свідчать, зокрема, «Тези щодо становища і потреб Українського університету в Празі, висловлені докладчиками і промовцями на приватних інформаційних зборах професорів та студентів Українського університету 7 і 14 квітня 1923 року».

На відміну від офіційних повідомлень про діяльність УВУ цей документ містить узагальнюючі думки (54 тези) щодо шляхів розв'язання проблем так званих «університетських низів» — представників професорсько-викладацького складу і студентства. На думку авторів «Тез», Український вільний університет «мусить бути науковим огнищем для розроблювання гуманітарних дисциплін відповідно потребам України; мусить приготувляти українське еміграційне студентство як до широкої громадянської праці в майбутньому, так, зокрема, до науково-педагогічної праці, яко будучих діячів української науки». В документі підкреслюється, що «Український університет в Празі, яко фактор загальнонаціонального значіння, в жодному разі не може ким-будь трактуватися, яко чинник політичний та яко установа локального характеру. Університет мусить стояти цілковито поза впливом тих чи інших соціально-політичних або територіальних концесій чи напрямків»⁵.

У «Тезах» показано становище УВУ в Празі та вказуються його потреби як вищої школи, де готуються кадри майбутніх діячів української науки. Зазначивши, що «справа організованя університету у всіх своїх ділянках зустрічала великі, а часом і непереборимі труднощі, що спричинилося до повільного, порівнюючи, розвитку університету»⁶, автори «Тез» висловлюють конкретні пропозиції щодо усунення існуючих проблем, які заважають нормальному функціонуванню УВУ. «Основними недомаганнями університету,— зазначається в документі,— які являються головною причиною майже всіх негативних явищ сучасного його життя, суть: а) відсутність належного зв'язку та співпраців-

ництва в університетській справі поміж професурою та українським студентством як рівно ж і загалом українського громадянства; б) не цілком вистаюча активність в університетській справі української професури; в) мала психологічна підготованість українського студентства до своєї участі в академічній праці на Українському університеті»⁷.

Серед заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності УВУ, вказується на необхідність заснування при ньому наукових товариств, створення власної бібліотеки та видавництва, інституту професорських стипендіатів, забезпечення постійного контингенту слухачів тощо. На особливу увагу заслуговує розділ «Тез» про правно-організаційні потреби університету, що протягом всього празького періоду його діяльності було одним з найбільш актуальних питань. «Для свого нормального функціонування,— наголошується в ньому,— університет мусить остаточно вийти із дотеперішнього стану деякої непевності щодо підстав і форм його існування. Планомірність розвитку університету може бути лише при існуванні певності в сталому прихильному до цього відношенню чеських миродайних чинників та певній фінансовій підтримці з їх сторони. Яко установа культурно-наукова, університет має здобути і закріпити за собою гарантії незалежності його існування та праці від різних міжнародно-політичних обставин та впливів. Управа університету має вжити заходів, щоб остаточно вяснити і унормувати правне положення університету в Чехословаччині. Університет має перетворитися із «вільного» в нормальний український університет, закінчення курсу наук в якому давало би студентам на території України ті ж можливості, як і через одержання дипломів інших українських вищих шкіл. Організаційна схема університету має бути пристосована до обставин і потреб життя України. Статут університетський має бути належним способом усталений і консеквентно переведений у всі ділянки життя університету»⁸.

Про те, що питання про Статут УВУ тривалий час залишалося актуальним, свідчать і протоколи засідань Сенату університету та загальних зборів його професорів і доцентів. Так, на загальних зборах УВУ 6 лютого 1923 р. обговорювалося питання про необхідність зміни його Статуту (в архіві УВУ знайдено декілька його варіантів), який повинен затверджуватися загальними зборами, а не Сенатом. Висловлювалася, зокрема, думка про те, що «треба чим швидше» викинути назву «вільний» — вона дуже шкодить університету і є теж одна з причин, щоби справу Статуту рушити з місця»⁹.

10 червня 1925 р. на загальних зборах знову йшлося про назву «Український вільний університет», що «не відповідає характеру нашого університету, який не є народним університетом, вільним для всіх, але який дотримується правил та регулямінів нормальних університетів, яко вищих шкіл»¹⁰. Однак після роз'яснень, що саме на такій назві наполягав уряд ЧСР, збори дійшли висновку про те, що «термін «вільний» університет мусить вживатися з причин зовнішніх, формальних і тільки у випадках зносин з офіційними чинниками»¹¹. Разом з тим були внесені зміни в Статут УВУ: вирішено щорічно обирати на загальних зборах не тільки ректора університету, а й проректора (раніше ним ставав увільнений колишній ректор, а ректора обирали не на загальних зборах, а представники професорських колегій факультетів).

Отже, внутрішній устрій УВУ в Празі ставав дедалі більш демократичним, про що свідчить і участь у загальних зборах професорів і доцентів університету представників студентства. Але питання про правове становище університету, спонсори якого протягом празького періоду діяльності неодноразово мінялися, залишилося невирішеним. На початку 1939 р. наприклад, у зв'язку із з'ясуванням права власності на університетську бібліотеку чеським юрисконсультом було зроблене

таке заключення про правове становище УВУ: «Український вільний університет не має статуту, відповідаючого Закону про товариства, не є записаний в реєстрі товариств керівництвом у поліцейській управі в Празі і його основні статuti не затверджені також міськими органами влади. Існуючий статут є скоріше лише внутрішнім статутом, котрим УВУ керується...»¹². А наприкінці того року на вимогу німецької окупаційної влади, яка закрила всі чеські високі школи, Сенат УВУ змушений був прийняти рішення, що «Українському вільному університетові в Празі не належить право публічності на території Протекторату Чехії і Моравії» (такий запис належало робити на всіх документах УВУ — дипломах, посвідченнях тощо)¹³, тобто університет продовжував свою діяльність як приватна установа.

Другою важливою проблемою, яка завжди непокоїла керівництво Українського вільного університету, було фінансове забезпечення його діяльності, для чого необхідно мати щонайменше 1 млн. чехословацьких крон щорічно¹⁴. Як свідчать річні звіти ректора УВУ, матеріальне становище університету, крім кількох перших років його функціонування в Празі, завжди було скрутним. Одним з основних завдань першого Сенату УВУ в Празі (1921/22 навчальний рік), до складу якого входили професори Олександр Колесса (ректор), Станіслав Дністрянський (проректор і декан факультету права і суспільних наук), Степан Смаль-Стоцький (декан філософічного факультету), Дмитро Антонович (продекан філософічного факультету), Володимир Старосольський (продекан факультету права і суспільних наук, секретар Сенату) і Михайло Лозинський (економічний референт (квестор) УВУ), було саме матеріальне забезпечення діяльності університету, здобуття необхідних коштів для його потреб.

Насамперед, Сенат УВУ підготував численні відозви до українців в усьому світі, різних товариств, організацій та інституцій з проханням надати матеріальну допомогу університету. В американській газеті «Свобода», наприклад, така відозва під назвою «Українські студенти в Чехословаччині» була надрукована вже 25 листопада 1921 р. «Український громадський комітет», створений в ЧСР у липні 1921 р. на чолі з відомим українським політичним і громадським діячем М. Шаповалом з метою «дати можливість численним жертвам національної катастрофи (українським емігрантам.— С. В.) приєднатися до культурного життя Чехословаччини, здобути освіту й знання, необхідні для майбутньої їх роботи на користь українського народу», звернувся за допомогою для УВУ до чехословацького уряду, а також до С. Петрушевича (голови уряду ЗУНР), С. Петлюри (голови уряду УНР), українських місій в Празі, професора М. Грушевського і В. Винниченка¹⁵.

В результаті вже у 1921 р. на рахунок УВУ надійшло понад 100 тис. чехословацьких крон, у тому числі від уряду ЗУНР через представництво в Празі — 21 тис. крон, від УНР через посольство у Відні — понад 13 тис., від Української бригади в Німецькім Яблоннім — 7,3 тис., горожацького комітету у Львові — 6 тис., «Академічної помічі» в Перемишлі — 1,6 тис., студентської громади в Празі — 2 тис. крон, а також від багатьох осіб¹⁶.

Проте цих коштів було недостатньо, і керівництво Українського вільного університету покладало основні надії, звичайно, на чехословацькі власті, завдяки прихильності яких до культурних потреб української еміграції стало можливим переведення УВУ в Прагу. Дійсно, саме уряд Чехословаччини після відповідних звернень представників Сенату УВУ надав університету вагому матеріальну допомогу і фінансував його потреби протягом усього часу існування першої Чехословацької республіки. «Чеська влада проявила свою симпатію до нашого університету словом і ділом, — підкреслював у зв'язку з цим в інаугураційному звіті перший ректор УВУ професор О. Колесса (жовтень 1922 р.). — Передовсім Президент Чес.-Слов. Республіки Масарик, так

само як інші великі учителі і будителі чеського народу, проявив велике розуміння наших культурних стремлень і оточував УВУ своєю ласкавою опікою. Не менше розуміння культурної ваги Українського вільного університету для приятельних взаємин обох сусідніх братніх народів проявив тодішній президент міністрів і міністр закордонних справ проф., др. Е. Бенеш. Прихильно віднеслися до УВУ міністр др. Гірса, міністр освіти проф., др. Шуста, др. Шробар та інші міністри... Давючи матеріальну поміч Українському вільному університетові та українській академічній молоді, сповнили згадані чинники чеськословацької суспільності культурний акт історичного значіння, якого вага сягає далеко поза обрій нинішніх подій та сучасного кругозору»¹⁷.

На проведення так званої «російської акції» — здійснення всебічної допомоги тисячам емігрантів з Росії, в тому числі біженцям з українських земель, з 1921 по 1937 рік включно урядом ЧСР, зокрема міністерствами закордонних справ, шкільництва і народної освіти і сільського господарства, було виділено значні кошти — понад 50,8 млрд. чехословацьких крон¹⁸. З них, за нашими підрахунками, на діяльність українських вищих навчальних закладів і допомогу українським студентам припадало щорічно (принаймні протягом 20-х років) від 3,5 до 4,5 млн. крон. Значна частина цих коштів виділялася для підтримки діяльності Українського вільного університету.

З перших днів функціонування УВУ в Празі опіку над ним здійснювало Міністерство закордонних справ ЧСР (так зване «російське відділення» II його секції на чолі з В. Гірсою), яке керувало проведенням всієї «російської акції» і фінансувало потреби емігрантських організацій та установ у Чехословаччині, в тому числі УВУ. Субсидії міністерства переводилися на рахунок університету в Жівностенському банку: спочатку вони становили щомісяця 100 тис. крон, але поступово зменшувалися і у 1927 р. досягли 45 тис. крон¹⁹.

Становище УВУ певною мірою полегшувала надзвичайна президентська субсидія, що виплачувалася університету з 1921 по 1938 р. у розмірі 80—100 тис. крон щорічно. Причому Президент ЧСР Т. Масарик іноді компенсував її конкретні матеріальні збитки та потреби УВУ²⁰. Деякі заходи університету додатково фінансував і чехословацький уряд, зокрема видання збірників, підручників та програм, проведення наукових з'їздів тощо. Наприклад, в 1922 р. Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР виділило 10 тис. крон на видання підручників і таку ж суму — на науковий збірник УВУ, у 1928 р. — 20 тис. крон на видання II тому цього збірника і 6 тис. — на складання каталогу бібліотеки УВУ²¹.

У 1928 р. Український вільний університет став підпорядковуватися не Міністерству закордонних справ, а Міністерству шкільництва і народної освіти ЧСР, що позначилося на його правовому становищі. «Цим фактом, — зазначалося, зокрема, у «Пам'ятному листі» міністерства, — Український університет був поставлений в цілком аналогічні умови щодо контрольного керівництва, які були дійсні для всіх чеських університетів»²². Однак нове міністерство одразу скоротило річний бюджет УВУ до 500 тис. крон, а наприкінці 30-х років — навіть до 200 тис. крон. До того ж, ці кошти з 1929 р. видавалися щомісяця на покриття окремих статей університетського бюджету²³.

Не поліпшилося матеріальне становище УВУ і після заснування за ініціативою Міністерства шкільництва і народної освіти ЧСР у 1932 р. Товариства приятелів УВУ, до складу якого входили поряд з керівниками українського університету представники Карлового університету, деяких інших високих шкіл ЧСР, а також міністерств закордонних справ та шкільництва і народної освіти. Виконавчий орган цього товариства — Кураторія за статутом мала керувати матеріально-господарською діяльністю УВУ, фінансувати різні науково-організаційні заходи — проведення конференцій, видання наукових праць тощо²⁴. Кура-

торія Товариства приятелів УВУ, очолював яку спочатку професор Карлового університету Я. Рипка, а з 1941 р. — чеський інженер А. Галька, розподіляла міністерські субсидії УВУ (що, як свідчать матеріали університетської канцелярії, не дуже подобалося її керівникам), а також вишукувала додаткові фінансові надходження в бюджет УВУ²⁵. Однак він і надалі залишався дуже обмеженим. Не поліпшив істотно фінансове становище УВУ і заснований у 1933 р. Допомоговий Фонд української університетської науки на чолі з професором І. Горбачевським, який займався збиранням відповідних пожертв.

Таким чином, скрутне матеріальне становище Українського вільного університету було однією з причин, що гальмували його розвиток, унеможлилювали повною мірою реалізацію його великих потенційних науково-педагогічних і культурно-освітніх можливостей. Про це переконливо свідчать офіційні звіти про діяльність УВУ у міжвоєнний період, протоколи загальних зборів, інші документи. Наприклад, у звіті ректора УВУ І. Горбачевського за 1923—1924 рр. читаємо, що діяльність УВУ «хоч і дала задовольняючі результати, але проходила в таких умовах, що в другій половині року університет не міг розвинути своєї діяльності в бажаних розмірах, не збільшив своїх наукових сил в потрібній кількості, не міг надалі забезпечити своїх стипендіатів, не міг утворити сталого контингенту своїх слухачів»²⁶. І у 1925/26 навчальному році УВУ пережив «кілька тяжких моментів, особливо матеріального характеру, які негативно впливали на діяльність університету та не давали можливості поширити її відповідно дійсним потребам», а з кінця 1925 р. йому загрожувала навіть ліквідація²⁷. «В цей тяжкий момент, — зазначається в протоколі загальних зборів університету від 11 червня 1926 р., — знайшлися і щирі приятелі УВУ, при допомозі яких вдалося з великими труднощами кризу відсунути. Але вона залишила слід на фінансах університету, внаслідок чого не вдалося об'єднати коштів на видавничу діяльність університету»²⁸.

У 1931 р. знову виникла загроза закриття університету і тільки завдяки енергійним зусиллям його ректора І. Горбачевського вдалося знайти вихід з скрутного становища. В протоколі загальних зборів УВУ від 3 червня 1932 р., зокрема, зазначалося: «В цій цілі ректор, не дивлячись на свої старші літа, старався особисто відвідати всіх чинників, від кого залежало врятування положення університету. Тому-то, коли наша школа продовжує свою працю і має хоч будь-яке фінансове забезпечення і в ці часи загальної скрути, то за все це належить висловити найвище признання і подяку ректорові Горбачевському»²⁹. У 1934 р., коли Міністерство шкільництва і народної освіти ЧСР, зважаючи на загальну економічну кризу, зближення ЧСР з СРСР та Польщею, відмовилося від підтримки емігрантських організацій, «тяжке фінансове становище УВУ стало... критичним, а матеріальне становище персоналу — неможливим»³⁰. Керівництво університету звернулося до багатьох інституцій, зокрема до голови НТШ у Львові В. Левицького, з проханням надати фінансову допомогу. Однак НТШ, яке в той час саме потрапило у фінансову кризу, не мало змоги допомогти університетові³¹. За таких обставин через нестачу коштів значно зменшилася платня професорсько-викладацькому складу*, витрати на канцелярію (для неї було знайдене нове, значно дешевше приміщення), воду, електроенергію, телефон тощо. А професори І. Горбачевський і О. Колесса, наприклад, добровільно відмовилися від університетської платні на користь малозабезпечених викладачів³².

Ще скрутнішим стало становище Українського вільного університету після підписання мюнхенської угоди 1938 р. і за часів фашистської окупації Чехословаччини. Деякі надії на краще пов'язані з адміністративно-політичною перебудовою ЧСР наприкінці 1938 р., зокрема наданням автономії Підкарпатській Русі — Карпатській Україні, уряд якої на чолі з А. Волошиним виявив бажання заснувати на базі УВУ

в м. Хусті державний університет Карпатської України. Проте угорська окупація Закарпаття в березні 1939 р. перекреслила ці плани. Український вільний університет знову (вже в котрий раз) опинився у кризовому становищі.

З окупацією і ліквідацією ЧСР, в умовах існування Протекторату Чехії та Моравії, припинилися не тільки президентська субсидія УВУ, а й міністерські дотації. І тільки завдяки зусиллям професорів УВУ О. Колесси, С. Мицюка, І. Борковського, членів колишнього уряду Карпатської України, які перебралися в Прагу (А. Волошина), а також прихильному ставленню до УВУ представників Міністерства шкільництва і народної освіти та німецьких властей вдалося зберегти університет: йому був наданий у 1939 р. кредит у розмірі 100 тис. крон і обіцяна, а згодом і відновлена дотація в 1940 р. на суму 200 тис. крон³³. В зв'язку із закриттям чеських високих шкіл лекції для студентів УВУ читали в Музеї визвольної боротьби України і конвенті Мальтійського ордену.

З 1940 р. діяльність УВУ вже як приватної установи контролював поряд з Кураторією Товариства приятелів УВУ і міністерством ректор Німецького університету в Празі професор В. Заур як особоуповноважений для славистичних наукових інституцій³⁴. Йому було надано широкі повноваження: він давав дозвіл на прийом нових студентів (у 1940 р. з УВУ були відраховані і надалі не приймалися слухачі чеської і єврейської національностей, а від професорсько-викладацького складу вивагалося письмове підтвердження особистого і своєї дружини арійського походження³⁵), вибори ректора і деканів, призначення на викладацькі посади, скликання загальних зборів, нові плани і програми студій затверджувалися ним тощо³⁶. Матеріальне забезпечення діяльності УВУ в ці роки здійснювалося за рахунок невеликої міністерської субсидії та спеціальної щомісячної дотації (по 7500 крон з 1 травня 1942 р.) на видавничу діяльність від Українського Центрального Комітету в Кракові — Львові (його голова професор В. Кубійович став членом Сенату УВУ і сприяв налагодженню відносин університету з німецькими владними структурами), а також допомоги від Українського національного об'єднання в Берліні, що витрачалася на утримання канцелярії, виплату стипендій асистентам тощо³⁷.

Отже, з переведенням Українського вільного університету з Відня до Праги його матеріальні проблеми, труднощі організаційного характеру не зникли, іноді навіть загострювалися. Лише завдяки прихильному ставленню до УВУ державних інстанцій Чехословаччини й науковій громадськості та, насамперед, відданості фундаторів й провідних викладачів університету обраній справі він протягом усього празького періоду діяльності виконував своє завдання — відповідати потребам українського народу та ідеалам майбутньої української державності. Незважаючи на труднощі та недоліки, в Празі Український вільний університет функціонував як осередок поширення і поглиблення знань студентів на зразок західноєвропейських університетів.

Основною запорукою плідної діяльності УВУ в Празі був високий фаховий рівень його професорсько-викладацького складу. При відкритті УВУ в Чехословаччині в ньому працювали 12 професорів і 4 доценти, а на кінець празького періоду його діяльності (1945 р.) — 20 професорів, 10 доцентів і 3 лектори. Найбільший професорсько-викладацький склад університету був у 1933/34 академічному році — 46 чол. у тому числі 30 професорів³⁸. Всього, за нашими підрахунками, в Українському вільному університеті у Празі в різні роки викладали й проводили наукову діяльність понад 100 чол. *, зокрема 53 професори — відомі українські вчені А. і П. Андрієвські, Д. Антонович, А. Артимович, В. Біднов, Л. Білецький, І. Борковський, С. Бородаєвський, О. Бургардт, А. Волошин, О. Гайманівський, І. Ганицький, П. Герасименко, І. Горбачевський, С. Дністрянський, В. Доманицький, Д. Дорошенко,

О. Колесса, Д. Коропатницький, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, Р. Лашенко, М. Лозинський, К. Лоський, О. Лотоцький, Б. Матюшенко, І. Мірчук, О. Мицюк, С. Наріжний, І. Огієнко, О. Одарченко, І. Панькевич, С. і Я. Рудницькі, В. Сімович, В. Січинський, Ф. Слюсаренко, С. і Р. Смалъ-Стоцькі, М. Сабат, В. Старосольський, В. Тимошенко, Ф. Швецъ, С. Шелухін, Л. Шрамченко, О. Шульгін, В. Щербаківський, Ф. Щербина, О. Ейхельман, В. Чапля, Д. Чижевський, А. Яковлів. На жаль, один з ініціаторів заснування УВУ професор М. Грушевський не дав згоду, незважаючи на неодноразові звернення до нього Сенату УВУ і українського студентства, викладати в ньому курс історії України. У 1924 р. він повернувся з еміграції на батьківщину.

Більшість українських професорів ще до роботи в Українському вільному університеті були відомі в науковому світі як висококваліфіковані фахівці з певних галузей знань, визначні громадсько-політичні діячі. До них, насамперед, належали провідні вчені, котрі обиралися на посаду ректора УВУ. Протягом празького періоду діяльності університету (1921—1945 рр.) загальні збори професорів і доцентів 24 рази обирали ректора (вибори проводилися щороку в червні): цю посаду обіймало 9 чол.— найбільш авторитетні професори, кожен з яких завдяки плідній науково-педагогічній, культурно-освітній та громадсько-політичній діяльності заслуговує на особливу повагу українського народу і увагу дослідників — біобібліографів**.

Сім разів ректором УВУ обирався професор української мови і літератури Олександр Колесса (1921/22, 1925—1928, 1935—1937, 1943/44 рр.), роль якого в діяльності Українського вільного університету важко переоцінити. Професор Львівського університету, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, один із засновників та керівників центральної управи «Просвіти» у Львові та ряду інших наукових й культурно-освітніх товариств, посол австрійського парламенту (1907—1918 рр.), голова дипломатичної місії ЗУНР в Римі (1921 р.), автор багатьох праць з історії розвитку української мови, літератури, а також поетичних творів О. Колесса (1867—1945 рр.) останню чверть життя повністю віддав справі організації та підвищенню авторитету УВУ.

П'ять разів посаду ректора Українського вільного університету обіймав всесвітньовідомий біохімік, гігієніст та епідеміолог Іван Горбачевський (1923/24, 1931—1935 рр.). Довголітній професор кафедри медичної хімії Карлового університету в Празі, а у 1902—1903 рр. його ректор, почесний член Наукового товариства ім. Шевченка, член палати панів австрійського парламенту і перший міністр охорони здоров'я Австрії, академік Всеукраїнської академії наук (з 1927 р.), професор Горбачевський (1854—1942 рр.) з перших днів існування УВУ в Празі і до смерті був одним з найактивніших діячів університету.

Значним є внесок у становлення й розвиток УВУ його другого ректора, довголітнього декана правничого факультету професора Станіслава Дністрянського. Видатний український вчений-юрист з європейським ім'ям, професор Віденського, Львівського і Празького університетів, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка, засновник і редактор перших українських правничих часописів, посол австрійського парламенту, академік Всеукраїнської академії наук (з 1926 р.) С. Дністрянський (1870—1935 рр.) був автором проекту Конституції Західноукраїнської Народної Республіки і численних наукових праць українською, німецькою, чеською та іншими мовами. Не випадково, коли він раптово помер у 1935 р. в Ужгороді, світова преса визнала це однією з найбільших втрат для української науки та культури³⁹.

Визначний політичний діяч та історик мистецтва і театру Дмитро Антонович (1877—1945 рр.) тричі обирався ректором УВУ (1928—1930, 1937/38 рр.). Один із засновників Революційної української партії і ак-

тивних діячів Центральної Ради (морський міністр, міністр мистецтва), голова дипломатичної місії УНР в Римі, Д. Антонович після навчання і науково-педагогічної праці в Києві, Парижі, Лондоні, Мюнхені, Флоренції та інших містах Італії у 1921 р. приїхав у Прагу, де розгорнув активну культурно-освітню, педагогічну й наукову діяльність. Поряд з викладацькою роботою в УВУ він став засновником і довголітнім директором Студії пластичного мистецтва, Музею визвольної боротьби України, головою управи Українського історично-філологічного товариства в Празі та Українського академічного комітету для міжнародної інтелектуальної співпраці тощо.

Відомий статистик, економіст, соціолог, громадський діяч, історик Кубані Федір Щербина (1849—1936 рр.) був ректором Українського вільного університету у 1924/25 навчальному році. Член II Державної Думи, а після революції — член уряду Кубанського краю, професор Кубанського політехнічного інституту, Ф. Щербина ще в Росії здобув визнання як учений з широким колом наукових інтересів: його перу належить велика кількість праць з економіки, історії, фольклору, етнографії, звичаєвого права, а також літературних творів. Автор близько 100 статистичних досліджень, він по праву вважається засновником російської бюджетної статистики. Не випадково у 1887 р. його було обрано членом Вільного економічного товариства в Петербурзі, присвоєно найвищі державні й академічні премії, а у 1904 р. обрано членом-кореспондентом імператорської Російської академії наук. Плідну науково-педагогічну діяльність професор Щербина продовжував і в Празі, де з 1922 р. читав курс історії статистики в УВУ і Українській господарській академії у Подєбрадах. У 1924 р. був обраний дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка.

По два рази обиралися ректорами УВУ відомі українські вчені Авдрій Яковлів (1930/31, 1944/45 рр.) і Олександр Мицюк (1938/39, 1940/41 рр.). Професор А. Яковлів (1872—1955 рр.) — видатний учений — правник, громадський і політичний діяч, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і Наукового товариства у Києві, був членом Центральної Ради, директором її канцелярії і одночасно викладав у Київському університеті. Пізніше — посол УНР в Австро-Угорщині, потім — голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Голландії та Бельгії. З 1923 р. він у Празі, де став доцентом, а потім професором українського права і цивільно-процесуального законодавства в УВУ і УГА, займався активною науковою діяльністю. Саме в Празі ним були написані найвідоміші праці з історії українського права — «Договір Б. Хмельницького з Москвою р. 1654», «Вплив старочеського права на право українське доби Литовської XV—XVI вв.», «Копні суди на Україні XVI—XVII вв.», «Основи Конституції УНР» та ін.

Професор політичної економії О. Мицюк (1883—1943 рр.), який до еміграції також був активним діячем УНР (1918 р. — міністр внутрішніх справ, 1920 р. — товариш міністра народного господарства), професором Кам'янець-Подільського державного українського університету, а з 1922 р. викладав ряд дисциплін в УВУ та УГА, відомий в науковому світі як автор понад 60 праць, у тому числі таких досліджень, як «Аграрна політика» (1925 р.), «Селянство й економіка большевизму» (1930 р.), «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» в двох томах (1936—1938 рр.) та ін.

Три рази посаду ректора УВУ обіймав відомий археолог, дослідник шнурової кераміки на Україні Іван Борковський (1939/40, 1941—1943 рр.). Він належав до молодшої генерації українських вчених: у січні 1922 р. був прийнятий надзвичайним слухачем УВУ, а після закінчення університету пройшов шлях від асистента до ректора Українського вільного університету.

Останнім ректором УВУ в Празі був професор педагогіки Августин Волошин (1945 р.). Один з найбільш відомих культурних й полі-

тичних діячів Закарпаття, багатогранна діяльність якого відіграла велику роль у національно-культурному відродженні закарпатських русинів-українців і становленні їх державності у 1938—1939 рр., прем'єр автономного уряду і президент Карпатської України А. Волошин (1874—1945 рр.) після окупації рідного краю Угорщиною в березні 1939 р. прибув у Прагу, де став професором педагогіки, деканом філософського факультету УВУ (1939/40 р.). З вступом до Праги Радянської армії прихильник концепції залишення УВУ на території Чехословаччини А. Волошин прийняв керування університетом від ректора А. Яковліва, який з більшістю професорів виїхав за кордон. Але сподівання А. Волошина на можливість існування УВУ в Празі виявилися ілюзорними: його було ліквідовано, майно знищено, а самого професора Волошина — громадянина Чехословаччини — 15 травня 1945 р. заарештовано представниками радянської військової контррозвідки, вивезено в Москву, де після допитів він загинув у Бутирській тюрмі⁴⁰.

Вибори ректора, проректора, деканів, членів Сенату Українського вільного університету проводилися демократичним шляхом. Про те, що це був неформальний акт, свідчать протоколи загальних зборів його професорів і доцентів. Наприклад, на загальних зборах 5 жовтня 1928 р. після тривалих дискусій вибори ректора були перенесені на 16 жовтня. В цей день тільки таємне голосування по двох кандидатурах на цю посаду — Д. Антоновича і С. Дністрянського — визначило перевагу першого: за обрання професора Антоновича ректором УВУ було подано 10 з 18 голосів⁴¹.

Часто свої кандидатури на посаду ректора і проректора висували професорські колегії двох факультетів. Іноді суперечки з цього та інших питань університетського життя виникали між вихідцями з різних українських земель — Галичини і Наддніпрянщини⁴². Мали місце випадки, коли тільки жереб (згідно з статутом Карлового університету) визначав ректора УВУ. Так, 17 червня 1937 р. загальні збори університету спочатку одногосно висловилися за кандидатуру професора Колесси на посаду ректора, але він відмовився, посилаючись на незадовільний стан здоров'я. Професор Горбачевський, за якого в другому турі голосування були подані всі голоси, з тієї ж причини також відмовився від запропонованої посади. Тоді відбулися складні вибори з повторним голосуванням по кандидатурах С. Шелухіна і Д. Антоновича, які виявилися безрезультатними. За жеребом ректором УВУ став професор Антонович, проректором — професор політичної економіки Сергій Шелухін⁴³.

Протягом всього празького періоду діяльності професорські колегії обох факультетів УВУ постійно поповнювалися новими силами. Члени їх колегій писали і захищали дисертації, в результаті чого доценти ставали надзвичайними професорами, а останні — звичайними. Важливу роль у цьому процесі відігравав інститут професорських стипендіатів, заснований при УВУ в перші роки його існування для підготовки наукових сил. Згідно з «Правилами про професорських стипендіатів» ними могли бути тільки особи, що одержали докторат на одному з факультетів УВУ (хоча інколи мали місце винятки). Протягом двох років стипендіати повинні були підготувати наукову працю, здати габілітаційний колоквіум і прочитати пробний виклад, після чого їм присвоювалося звання доцента⁴⁴.

Таких професорських стипендіатів у 1921/22 навчальному році було 9 чол., в наступні роки в середньому — по 12, потім через брак коштів на стипендії їх кількість значно зменшилася⁴⁵. З числа стипендіатів УВУ професорський склад поповнили доценти О. Баранів, І. Бочковський, М. Дольницький, Д. Петрашівський, Ю. Русов, О. Орелецький, С. Росоха, С. Чернявський, К. Чехович та ін., а І. Борковський, О. Гайманівський, С. Наріжний, В. Січинський, Ф. Слюсаренко навіть стали професорами університетських кафедр. Підвищенню наукової кваліфі-

кації викладачів УВУ сприяв й інститут асистентів, створений при деяких університетських кафедрах.

Чимало професорів УВУ читали лекції і в інших високих школах, зокрема в Українській господарській академії в Подєбрадах, Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова і Студії пластичного мистецтва в Празі, Греко-католицькій богословській академії у Львові тощо. А С. Дністрянський, Д. Дорошенко, О. Колесса, І. Панькевич були запрошені викладати у Карловому університеті, В. Сімович і С. Смаль-Стоцький — у Високій торговельній школі в Празі, П. Андрієвський, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький — у Варшавському університеті, В. Тимошенко — в Мічиганському університеті в США, І. Мірчук, З. Кузеля — у Берлінському університеті, Д. Чижевський — у німецькому університеті в Галле.

В другій половині 20-х років під час так званої «більшовицької українізації» в Україні і під впливом «радянської» пропаганди певних політичних кіл серед українських емігрантів в Чехословацькій сотні представників технічної й наукової інтелігенції, студентства повернулися на батьківщину, зокрема, професори УВУ М. Лозинський, В. Старосольський і С. Рудницький. Майже всі вони в 30-х роках стали жертвами сталінських репресій і загинули в таборах ГУЛАГу⁴⁶. Наприклад, відомий український вчений, професор Львівського та Віденського університетів, а з 1921 по 1926 р. — професор географії Українського вільного університету Степан Рудницький у 1926 р. виїхав в Радянську Україну, де його спочатку обрали академіком ВУАН і призначили директором Інституту географії і картографії у Харкові (в цьому ж інституті з 1927 р. завідував кафедрою професор міжнародного права УВУ Михайло Лозинський). А у 1933 р. С. Рудницького заарештували і засудили до 5 років таборів суворого режиму, які він відбував на Соловках: в жовтні 1937 р. був розстріляний⁴⁷.

Про високий науковий авторитет професорів Українського вільного університету свідчить і обрання багатьох з них членами зарубіжних академій, наукових товариств тощо. Зокрема, більшість професорів УВУ було обрано дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, І. Горбачевського, С. Смаль-Стоцького, С. Дністрянського — членами Всеукраїнської академії наук у Києві, професора археології УВУ В. Щербаківського — дійсним членом Словацького наукового товариства, Чеської академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, а після війни — дійсним членом Української вільної академії наук в США, Л. Білецького, О. Колессу, О. Лотоцького, О. Мицюка, І. Огієнка, С. Смаль-Стоцького, В. Тимошенка, Д. Чижевського — членами Слов'янського інституту в Празі, Д. Дорошенка і О. Колессу — членами Інституту славістичних студій в Лондоні, В. Січинського — членом Німецького товариства Й. Гутенберга. Професор УВУ О. Лотоцький був засновником і директором Українського наукового інституту в Варшаві (у 1939 р. його на цій посаді замінив професор УВУ А. Яковлів), професор Д. Дорошенко — першим директором заснованого у 1926 р. Українського наукового інституту в Берліні (1931 р. ним став професор УВУ І. Мірчук), а після війни — президентом Української вільної академії наук в США і професором Колегії св. Андрія у Вінніпегу в Канаді, професор Р. Смаль-Стоцький — головою НТШ в США (1951 р.) і професором історії Слов'янського інституту в США (1947 р.) тощо.

Проте головним у багатогранній діяльності професорів УВУ була їх науково-педагогічна робота в самому університеті. Вона включала читання лекцій, проведення практичних занять, екскурсій, колоквіумів та іспитів, рецензування наукових праць тощо. Професори УВУ були змушені створювати самостійні університетські курси з багатьох предметів для обох факультетів, програми яких в Празі були значно роз-

ширені. В складних для науково-методичної праці умовах вони успішно в цілому виконали це відповідальне завдання: були частково опубліковані десятки університетських курсів — як загальних, так і спеціальних, більшість з яких відрізнялися оригінальністю і становили значний внесок у розвиток науки. Серед них слід, насамперед, назвати розроблені в УВУ курси з української історіографії й джерелознавства, історії українського мистецтва, права, церкви, театру, етнографії, етнології й археології, історії України, української мови й письменства, філософії й педагогіки, географії та деякі інші⁴⁸.

Отже, УВУ в Празі залишався в основному гуманітарним вузом. Однак з метою універсалізації знань на зразок західноєвропейських університетів для його студентів читалися й окремі курси природничих наук — географії, хімії, медицини, геології, статистики, ботаніки, хоч відповідної спеціалізації з них випускники УВУ не одержували.

Кількість предметів і лекційних годин у різних семестрах була неоднаковою: у 1923/24 навчальному році, наприклад, в зимовому семестрі в програмі налічувалися 72 предмети (136 годин на тиждень), а в літньому — 78 предметів (150 годин). Як правило, тижневе навантаження професорів університету становило 5 годин (з них 3 години лекцій і 2 — семінарських занять). Щоб мати уявлення про предмети, які викладалися в УВУ, наведемо програму лекцій, що читалися в університеті в зимовому семестрі 1930/31 навчального року.

На філософічному факультеті тоді лекції читалися з 25 предметів (67 годин на тиждень) і проводилися семінарські й практичні заняття з 8 предметів (20 годин на тиждень). З них на історично-філологічному відділі факультету читалися: філософія (проф. І. Мірчук), історія України (професори Д. Дорошенко і А. Яковлів), антична історія (проф. К. Лоський і доц. Ф. Слюсаренко), історія мистецтва (проф. Д. Антонович), археологія (проф. В. Щербаківський), музика (лектор Ф. Шешко), українська мова (проф. С. Смаль-Стоцький), українська література (проф. О. Колесса), класична філологія (проф. А. Артимович і доц. Ф. Слюсаренко), чеська мова (лекторка М. Носкова), англійська мова (лекторка М. Славинська), французька мова (лекторка О. Косач-Шимановська). На природописному відділі — органічна хімія (проф. І. Горбачевський), хімічна термодинаміка (доц. П. Герасименко), геологія (проф. Ф. Швець), соціальна медицина (проф. Б. Матюшенко).

На факультеті права і суспільних наук лекції читалися з 22 предметів (48 годин на тиждень) і проводилися семінарські заняття з 4 предметів (6 годин на тиждень), а саме: історія українського права (проф. А. Яковлів, доценти А. Андрієвський і О. Гайманівський), римське право (проф. К. Лоський), церковне право (доц. О. Гайманівський), цивільне право і цивільний процес (професори С. Дністрянський і А. Яковлів), карне право і карний процес (проф. С. Шелухін), торговельне право (проф. О. Одарченко), політичне (державне) право (проф. О. Ейхельман), адміністративне право (професори О. Ейхельман і К. Лоський), фінансове право (проф. О. Одарченко), міжнародне право (проф. О. Ейхельман), судова медицина (проф. Б. Матюшенко), економічні науки (професори О. Мицюк і С. Бородаєвський), статистика (проф. Ф. Щербина)⁴⁹.

Крім звичайних університетських лекцій (деякі з них оголошувалися публічними), професори УВУ практикували читання спеціальних публічних лекцій для широких кіл населення. У 1928—1929 рр., наприклад, було прочитано 15 таких лекцій з різних тем, а з 1930 р. на факультеті права і суспільних наук організовано академічні засідання факультету, відкриті для всіх бажаючих, де читалися й обговорювалися доповіді з правових знань⁵⁰. У 1933/34 навчальному році цим факультетом було проведено 18 засідань, на яких прочитано й обговорено 17 доповідей, у тому числі одне із засідань (16 березня 1934 р.) присвячене вшануванню 120-ї річниці з дня народження Т. Шевченка⁵¹.

Члени професорських колегій факультетів УВУ мали брати участь у засіданнях Сенату (протягом навчального року їх відбувалося 7—12), в роботі загальних зборів професорів і доцентів університету, організації та проведенні різних урочистостей, наукових й публічних заходів. Зокрема, доброю традицією Українського вільного університету було щорічне проведення урочистих зборів з нагоди річниці проголошення Чехословацької республіки (28 жовтня), дня народження першого президента ЧСР Т. Г. Масарика (7 березня), а з 1936 р.—дня народження другого президента ЧСР Е. Бенеша (28 травня). 28 жовтня 1931 р., наприклад, відбулися урочисті збори професорсько-викладацького складу університету, присвячені 13-й річниці проголошення ЧСР, на яких професор С. Шелухін прочитав реферат на тему «Значення відновлення чехословацької державності для руху слов'янського відродження».

7 березня 1932 р. на зборах УВУ з нагоди 82-річчя з дня народження Масарика доповідь на тему «До історії побуту президента Т. Г. Масарика на Україні» зробив професор Д. Дорошенко⁵². Ці урочистості були проявом щирої вдячності українських учених і студентів президенту Чехословаччини, уряду і братньому народу за всебічну підтримку й допомогу в розвитку української науки і культури в еміграції. Адже, як писав О. Бочковський, «українська еміграція знайшла у нього (Масарика.— С. В.) живу підтримку в своїх національно-культурних прагненнях. Не знати навіть, чи ця підтримка можлива була б без його явно доброзичливого відношення до її культурної праці»⁵³.

(Далі буде)

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1993.— № 11—12.

¹ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами.— Прага, 1942.— Ч. I.

² Український В. Університет в Празі в роках 1921—1931.— Прага, 1931.— Т. 1.— 2.

³ Там же.— Т. 1.— С. 70.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3859, оп. 1, спр. 132, арк. 1—51.

⁵ Там же, спр. 138, арк. 32.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же, арк. 33—34.

⁹ Там же, арк. 20—22.

¹⁰ Там же, арк. 67—68.

¹¹ Там же, арк. 67.

¹² Там же, спр. 140, арк. 427.

¹³ Там же, арк. 462.

¹⁴ Там же, спр. 136, арк. 11.

¹⁵ Три роки праці Українського Громадського Комітету в ЧСР. 7.VII 1921—7.VII 1924.— Прага, 1924.— С. 6; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 136, арк. 495.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 134, арк. 107—108; спр. 138, арк. 6.

¹⁷ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 88—89.

¹⁸ Підраховано за: Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» // Славяноведение.— 1993.— № 4.— С. 36—37.

¹⁹ Наріжний С. Назв. праця.— С. 133.

²⁰ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 118, 121; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 106.

²¹ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 79; Т. 2.— С. 56.

²² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 54.

²³ Там же, арк. 425; Наріжний С. Назв. праця.— С. 133.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 133, арк. 21—26.

²⁵ Там же, спр. 138, арк. 231; спр. 140, арк. 226.

²⁶ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. 147.

²⁷ Там же.— С. 221—222.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 92.

²⁹ Там же, арк. 273.

³⁰ Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935.— Біобібліографія.— К., 1992.— С. 41—42.

³¹ Цит. за: Наріжний С. Назв. праця.— С. 134.

* До речі, платня викладачів УВУ не досягала й половини платні викладачів чеського й німецького університетів у Празі, а пенсійне страхування професорів УВУ було здійснено тільки у 1936 р.

³² ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 222, 233.

³³ Там же, арк. 422—425.

³⁴ Там же, арк. 480.

³⁵ Там же, оп. 2, спр. 47, арк. 37.

³⁶ Там же, спр. 57, арк. 1—2; оп. 1, спр. 140, арк. 500.

³⁷ Там же, арк. 504.

³⁸ Український В. Назв. праця.— Т. 1.— С. VIII—IX.

* Тут не враховані асистенти кафедр та професорські стипендіати. У 1940 р., наприклад, на тимчасову роботу при кафедрах УВУ асистентами й лаборантами було зараховано понад 50 учителів—емігрантів з Карпатської України, які змушені були залишити цей край в зв'язку з його угорською окупацією.— ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 264—265.

** Заслужує на увагу, зокрема, підготовлене М. Мушинкою під редакцією К. Вислобокова видання «Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935. Біобібліографія» (К., 1992), що є першою вдалою спробою наукової характеристики життя й діяльності визначних представників української науки і культури за рубежом.

³⁹ Академік Станіслав Дністрянський 1870—1935.— С. 5.

⁴⁰ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами.— Ужгород, 1993.— С. 114—115.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 138, арк. 158—159, 179.

⁴² Там же, арк. 202—203.

⁴³ Там же, арк. 339.

⁴⁴ Там же, спр. 132, арк. 91.

⁴⁵ Наріжний С. Назв. праця.— С. 132.

⁴⁶ Мушинка М. Українці Чехо-Словаччини // Українська діаспора.— 1993.— № 3.— С. 43; ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 300, арк. 283; Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 2238, арк. 2.

⁴⁷ Подільчак М. Український вільний університет у Празі // За вільну Україну.— 1992.— 21 трав.

⁴⁸ Наріжний С. Назв. праця.— С. 127—128.

⁴⁹ Український В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 119—124.

⁵⁰ Там же.— Т. 1.— С. X; Наріжний С. Назв. праця.— С. 128.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 3859, оп. 1, спр. 140, арк. 220.

⁵² Там же, арк. 188.

⁵³ Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання: (Спроба характеристики та інтерпретації).— Подєбради, 1930.— С. 180.

* * *

М. С. Поліщук (с. Соловіївка Житомирської обл.)

Учительські семінарії в Правобережній Україні в другій половині XIX ст.

Всвітлення стану середньої педагогічної освіти на Правобережній Україні, яка після 1793 р. була на окремому становищі в складі Російської імперії, становить певний науковий інтерес і деякою мірою заповнює прогалину в історії культури українського народу. Спеціальна література з цього питання в дореволюційний час не видавалася, за винятком кількох брошур¹, не досліджувалася ця тема й радянськими істориками.

Кінець 50-х — початок 60-х рр. XIX ст. на Україні ознаменувалися новим піднесенням національного й культурного відродження. В цей час створюються недільні школи для навчання дорослого населення грамоти, видаються шкільні підручники українською мовою. Однак невдовзі ці перші кроки у розвитку національної освіти були заборонені царизмом.

Після скасування кріпосного права в країні гостро постало питання про навчання народу. К. Д. Ушинський відзначав, що десятої час-